

ПОНЯТТЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ В СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПСИХОЛОГІЧНОМУ АСПЕКТАХ

У статті розглянуто поняття девіантної поведінки в його соціальному та психологічному аспектах, запропоновано психолого-педагогічні рекомендації для профілактичної та корекційної роботи з дітьми, які у своїй поведінці демонструють різні прояви девіацій.

Ключові слова: девіація, девіантна поведінка, види девіантної поведінки, особистість, профілактика, корекція.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності теми

У період різких переломів у суспільстві часто порушується єдність буття та свідомості, виникає невідповідність взаємодії суб'єктів і соціальних інститутів, неадекватність соціальної політики і моралі. Розмитість норм, ослаблення соціальної регуляції спотворює духовні та культурні підвалини для такої поведінки. Відбувається розрив між прагненням до швидкого зростання матеріального добробуту і відсутністю важелів саморегуляції, заснованих на високій культурі та духовності.

Проблема соціальної адаптації й дезадаптації підлітків – труднощі у засвоєнні та пристосуванні до норм соціального життя або труднощі в дозволі тих норм, що є соціально небезпечними, несуть у собі загрозу для життя й здоров'я дитини. Це насамперед проблеми, пов'язані з неадекватною та девіантною поведінкою, дезадаптацією дітей і підлітків у соціальному середовищі – «важкі» діти (некеровані, педагогічно занедбані, які поведуться зухвало, агресивно); дурна компанія, кримінальний контакт, причетність до кримінальних обставин, перебування на обліку в міліції; вживання дітьми алкоголю, наркотиків; адаптація до нового середовища (у новому класі, школі, дитячому колективі); дезадаптація до норм соціального життя в колективі і, як наслідок, до самотності, дефіциту спілкування.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Психологічні традиції вивчення такого складного явища, як девіантна поведінка, формувалися в основному в соціологічних школах. У дослідженнях соціологів кінця XIX – початку XX ст. (Ж. Кетле, Е. Дюркгейма, Д. Дьюї, М. Вебера, Л. Леві-Брюля та ін.) встановлено зв'язок між

© Макаренко О. М., Андрейчева А. О., 2015

девіантною поведінкою та соціальними умовами існування людей. Статистичний аналіз різних аномальних проявів (злочинності, самогубств, проституції), проведений Ж. Кетле та Е. Дюркгеймом, показав, що кількість аномалій щоразу неминуче зростала в періоди воєн, економічних криз, соціальних потрясінь, що спростовувало теорію «вродженого» злочинця та свідчило про соціальне коріння цього явища. Розгорнуте пояснення девіації вперше дав французький соціолог Е. Дюркгейм. Він пропонує теорію аномії, яка розкриває значення соціальних і культурних факторів. За Е. Дюркгеймом, основною причиною девіації є аномія (буквально, «відсутність регуляції», «безнормність»). По суті аномія – це стан дезорганізації суспільства, в якому цінності, норми, соціальні зв'язки або відсутні, або стають хиткими та суперечливими [2, с. 345]. Для його означення Е. Дюркгейм увів поняття аномії як стану послаблення нормативної системи суспільства, що викликається різкими змінами. Цей термін істотно модифікував Р. Мертон [5]. На думку цього науковця, аномія є результатом конфлікту чи неузгодженості між «культурою» і «соціальною структурою», нормальними, законними засобами і спонуканнями до пошуку нових (незаконних) засобів задоволення потреб. Проблемі девіантної поведінки присвячено низку досліджень вітчизняних науковців (І. Єрмаков, Л. Сохань, М. Рижков, Є. Павлютенков, В. Крижко, Т. Титаренко).

Мета нашої статті – розглянути поняття девіантної поведінки в соціальному та психологічному аспектах, з'ясувати причини виникнення та шляхи попередження цього явища.

Виклад основного матеріалу

У перекладі з латинської «девіація» означає відхилення. Початковим для розуміння сутності

девіантної поведінки є поняття «норма». Соціальні норми – це засновані на цінностях правила поведінки, очікування і стандарти, які регулюють дії та вчинки людей, соціальних груп, зміцнюючи стабільність та єдність суспільства. Норми втілюються в юридичних законах, моралі, етикеті. Вихід за ці норми розцінюється суспільством як девіантна поведінка. У більшості випадків вона підлягає соціальним санкціям – від суспільного осуду до кримінального покарання [4, с. 10]. Девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від прийнятих у суспільстві ціннісно-нормативних стандартів [2, с. 43].

Основні види девіантної поведінки за Р. Мертоном – це конформізм, інноваційність, ритуалізм, ескейпізм (ретритизм), радикалізм. Під конформізмом розуміють повне прийняття цілей суспільства і способів їх досягнення. Інноваційність проявляється у визнанні особистістю цілей суспільства, але реалізувати їх вона намагається новими, нетрадиційними засобами (рекет, крадіжки, зловживання тощо); ритуалізм не визнає суспільні цілі та цінності, однак дотримується прийнятих «правил гри», діє згідно із суспільними уявленнями про допустимі засоби досягнення цілей; ескейпізм (ретритизм) – відхід, втеча людини від соціальної дійсності, коли не визнаються ні цілі, ні засоби їх досягнення (анархія, наркоманія, бродяжництво та ін.); бунт, заколот – відкидаються суспільні цінності, цілі та засоби їх реалізації, людина активно їм протидіє, прагне замінити їх новими (тероризм, радикалізм та ін.) [5, с. 76].

У контексті аналізу девіантної поведінки актуальності набуває проблема саморегуляції особистості, психологічні чинники її порушень. Щоб знайти адекватні підходи до сучасної постановки проблеми девіантності в контексті психологічної науки, корисно проаналізувати також досвід західних традицій, орієнтованих на теорії соціокультурної динаміки і соціальної стратифікації (П. Сорокін); теорію соціальних детермінант колективної поведінки (Дж. Смілзер); концепцію необхідності девіантів для суспільства (Е. Еріксон); теорію деструктивності соціального конфлікту як однієї з форм девіантної поведінки (Д. Кретч, Р. Кратчфілд); теорію фрустрації (Дж. Долард, Л. Беркович); теорію диференційованого зв'язку (Е. Сазерленд), центральною тезою якої є те, що особистість засуджується тільки тоді, коли установка, що сприяє порушенню закону, переважає над установкою негативної оцінки подібних дій.

Дослідження різних видів девіантної поведінки (протиправної, асоціальної, антидисциплінарної, адиктивної та інші) переконливо свідчать про дефекти розвитку здатності до саморегуляції осіб, які вчинили ті чи інші девіанції [1, с. 3].

У своєму дослідженні І. Жданова зазначає, що «в осіб з різними формами девіантної поведінки виявляються певні порушення регуляторних психічних механізмів. Найбільш суттєве значення для формування девіантної поведінки мають: суперечливе ставлення до соціальних норм і правил, які внаслідок цього не відіграють свою регулюючу роль; недостатньо розвинені властивості стильової регуляції (слабка здатність виділяти значущі умови досягнення цілей, будувати адекватну меті програму дій, змінювати систему саморегуляції у зв'язку зі зміною зовнішніх і внутрішніх умов, адекватно оцінювати себе і результати діяльності та поведінки, здатність до автономності в організації активності); напруженість конфронтаційного копінгю при зниженні самоконтролю, відповідальності, позитивної переоцінки складної життєвої ситуації» [3, с. 110–128].

У парадигмі глибинної психології розвиток особистості, а також відхилення в процесі розвитку, що тягнуть за собою порушення поведінки в підлітковому віці, розглядаються в основному крізь призму дитячо-батьківських відносин. Основну роль у формуванні особистості дитини, її установок, моделей поведінки, відіграють фактори емоційної взаємодії між батьками і зростаючим малюком. Так, представники глибинної психології (Е. Еріксон, А. Адлер) відводять основну роль у розвитку особистості соціальному аспекту, разом з тим говорять про величезний вплив на формування поведінки, що відхиляється в дітей та підлітків, сім'ї та сімейних відносин. За Еріксоном, якщо дитина на ранніх стадіях свого розвитку не отримує належної материнської турботи, пригнічується її прагнення до самостійності та ініціативи, відсутнє заохочення з боку батьків – це може призвести до порушення поведінки. А. Адлер вважав, що, крім органічної неповноцінності та виникнення комплексу неповноцінності, детермінує також розпеченість або відторгнення дитини батьками, що призводить до пониження самооцінки та порушення розвитку соціального інтересу.

При соціальній занедбаності поряд із асоціальною поведінкою різко деформується система ціннісно-нормативних уявлень, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, формується

негативне ставлення до праці, установка і прагнення до нетрудових доходів і «красивого життя» за рахунок сумнівних і незаконних засобів до існування. Однак, як серед неповнолітніх, так і серед дорослих злочинців, кількість осіб з чітко сформованою антигромадською системою цінностей і негативними ціннісно-нормативними уявленнями досить незначна. Велика частина людей з поведінкою, що відхиляється від прийнятої в суспільстві, зберігає уявлення про загальнолюдські цінності і норми моралі, проте через різні причини не може керуватися ними у своїй поведінці або виправдовує себе і свої соціальні відхилення різними захисними мотиваціями.

Психолого-педагогічну допомогу особистості, схильній до девіантної поведінки, можна розглядати як комплекс соціально-психологічних і педагогічних заходів, що спрямовані на виявлення і виправлення умов, які сприяють проявам девіантної поведінки; створення передумов попередження відхилень у поведінці, зокрема, через пропаганду здорового способу життя; створення сприятливого соціально-психологічного клімату в мікросоціальному оточенні дитини; створення можливостей для самореалізації особистості у суспільстві тощо. Останнє, зокрема, передбачає організацію спеціальної роботи психолога з девіантами, спрямованої на:

- розхитування і руйнування девіантних настановлень, уявлень, мотивів, стереотипів поведінки та формування нових, позитивних;
- розвиток соціальної активності, інтересу до себе і оточуючих, сприяння у здобутті певного статусу в позитивно спрямованих угрупованнях;
- навчання навичкам саморегуляції, співпраці, адекватному прояву активності, вмінню здійснювати правильний вибір форм поведінки;
- розвиток інтересу і здатності до творчості;
- оптимізацію позитивного досвіду, створення і закріплення зразків позитивної поведінки.

Власне психологічна допомога особистості здійснюється за такими напрямками, як психологічна превенція (попередження, профілактика) і психологічна інтервенція (подолання, корекція,

реабілітація). Психодіагностика при цьому є допоміжним засобом, що вирішує проміжні практичні завдання [7].

Загалом профілактично-корекційна робота спрямована на реалізацію таких функцій [6]:

- виховну (поновлення позитивних якостей, що переважали до появи девіантної поведінки);
- компенсаторну (формування прагнення компенсувати певні соціальні недоліки, активізація діяльності в тій сфері, де особистість може досягти успіху, реалізувати потребу в самоствердженні);
- стимулюючу (активізація позитивної суспільно корисної діяльності через зацікавлене емоційне ставлення до особистості);
- коригувальну (виправлення негативних якостей особистості, коригування мотивації, ціннісних орієнтацій, атитюдів, поведінки);
- регулятивну (забезпечення впливу учасників міжособистісної взаємодії для зміни ступеня участі особистості в груповій діяльності з поступовим переходом до саморегуляції і самоконтролю).

Висновки

Якщо соціологічні теорії пояснюють девіантну поведінку впливом зовнішніх (об'єктивних) чинників, то психологічні підходи до розуміння механізмів девіантної поведінки, базуючись на соціологічних, спрямовують зусилля на визначення чинників суб'єктивних. Як і в першому випадку, єдності тут немає, що цілком зрозуміло з огляду на надзвичайну складність самого феномену «особистість». Але узагальнення накопиченого в цьому напрямі досвіду, на нашу думку, є необхідним для розуміння витоків девіантної поведінки молоді. Для успішного зниження проявів девіантної поведінки основна робота лягає на плечі батьків, які мають відповідально підходити до виховання своїх дітей, освітні установи, які мають попередити та провести профілактичну роботу з дітьми, та на органи правопорядку.

Список літератури

1. Антонян Ю. М. Психология преступника и расследования преступлений / Ю. М. Антонян, М. И. Еникеев, В. Е. Эминов. – М. : Юристъ, 1996. – 336 с.
2. Богданова О. С. В помощь классным руководителям IV–VIII кл. / О. С. Богданова, Л. И. Катаева, А. И. Шемшурин. – М. : Просвещение, 1979. – 111 с.
3. Жданова І. В. Проблема саморегуляції в контексті девіантної поведінки особистості: психологічні аспекти / І. В. Жданова // Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія. – 2012. – Вип. 43, ч. II. – С. 110–128.
4. Ківенко Н. В. Девіантна поведінка: сучасна парадигма : монографія / Н. В. Ківенко, І. І. Лановенко, П. В. Мельник. – Ірпінь : Академія державної податкової служби України, 2002. – 134 с.
5. Мертон Р. К. Соціальна теорія і соціальна структура / Р. К. Мертон // Социс. – 1992. – № 2. – С. 118–121.
6. Примуш М. В. Загальна соціологія : [навч. посіб.] / Микола Васильович Примуш. – К. : Професіонал, 2004. – 590 с.
7. Теорія і методика соціальної роботи / под ред. В. І. Жукова. – М. : Союз, 1994. – 265 с.

O. Makarenko, A. Andreycheva

**THE CONCEPT “DEVIANT BEHAVIOR”
IN SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS**

The article discusses the concept of deviant behavior in its social and psychological aspects, psychological and pedagogical proposed recommendations for preventive and corrective work with children who exhibit behavior in their various manifestations deviations.

Keywords: deviation, deviant behavior, types of deviant behavior, personality, prevention, correction.

Матеріал надійшов 30.09.2015